

Το Πανεπιστήμιο Αιγαίου αποτελεί συνέχεια του οράματος ενός εκ των κορυφαίων Ελλήνων επιστημόνων παγκόσμιας εμβέλειας του μαθηματικού και συνεργάτη του Αϊνστάιν, Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, ο οποίος πρότεινε στον Ελευθέριο Βενιζέλο την ίδρυση Ιωνικού Πανεπιστημίου στην Σμύρνη. Πράγματι ο Βενιζέλος τον κάλεσε το 1919 να οργανώσει ένα πανεπιστήμιο που θα λειτουργούσε ως γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Όμως το σχέδιο το συμπαρέσυρε η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.

Η ιδέα του θα υλοποιηθεί αρκετά χρόνια αργότερα με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αιγαίου το 1984, ενός περιφερειακού πανεπιστημίου που αποτελεί φάρο εκπαιδευτικής ποιότητας, τόσο σε τοπικό, περιφερειακό αλλά και πανελλήνιο επίπεδο.

Η παρουσία του Πανεπιστημίου Αιγαίου σ' όλο το εύρος των νησιών του Αιγαίου προσδίδει ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα που διαχέεται από την γεωπολιτική και γεωοικονομική του βαρύτητα, ευρύτητα στη Ν.Α. Μεσόγειο.

Ειδικότερα το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών (ΤΜΣ), το οποίο λειτουργεί στη Ρόδο για περισσότερα από είκοσι χρόνια και προσφέρει υψηλής ποιότητας, προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών.

Το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών έχει κατακτήσει μια θέση ισότιμου και πολύτιμου εταίρου στην αναπτυξιακή πορεία της περιοχής της Δωδεκανήσου και διαδραματίζει έναν ειδικό εθνικό σκοπό και ως τέτοιο πρέπει να το βλέπει η Πολιτεία.

Στη σημερινή εποχή της αστάθειας και της ανακατάταξης των διεθνών σχέσεων σε μια άκρως κομβική περιοχή που βρίσκεται το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, επιτελεί έναν ειδικό εθνικό σκοπό με την αλληλοτροφοδότηση γνώσεων, έρευνας και προτάσεων και προσδίδει ένα πλέγμα συγκριτικού πλεονεκτήματος στην πόλη της Ρόδου και στα γύρω νησιά.

Το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου με τη συνεργασία των Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος εκδίδει την ετήσια Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών.

Η καλλιέργεια και προαγωγή της γνώσης για την αρχαία και νεότερη ιστορία, τον αρχαίο πολιτισμό, τη γλώσσα, τις οικονομικές και πολιτικές δομές των χωρών της Μεσογείου και την ευρωπαϊκή ενοποίηση είναι ο βασικός στόχος της έκδοσης της Ετήσιας Επετηρίδας Μεσογειακών Σπουδών που συντονίζουν δύο μέλη του διδακτικού προσωπικού του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, ο Σωτήρης Ντάλης (Πρόεδρος του Τμήματος) και ο Μανόλης Στεφανάκης (αναπληρωτής Πρόεδρος).

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

2022/23

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ · ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Σωτήρης Ντάλης · Μανόλης Στεφανάκης (επιμέλεια)

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ 2022-2023

Εκδίδεται με τη συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Διακυβέρνηση, Ανάπτυξη και Ασφάλεια στη Μεσόγειο», του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαίο Θέατρο, Εκπαιδευτικές και Φιλολογικές Προσεγγίσεις», του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή», του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ανάλυση και διδασκαλία πρώτης και δεύτερης/ξένης γλώσσας» και της «Μονάδας Έρευνας για την Ευρωπαϊκή και Διεθνή Πολιτική».

ISBN: 978-960-02-4142-6

Copyright © 2023: ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Νικητάρá 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα

τηλ.: 210-3822496, 210-3838020, fax: 210-3809150

site: www.papazissi.gr • e-mail: papazisi@otenet.gr

Υποκατάστημα: Σιατίστης 7, 546 31 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310-227410

site: info@papazisi.gr | e-mail: papazisi.km@gmail.com

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: Printfair (digital & offset solutions)

Βιολέττας 3, Αχαρναί 136 71, τηλ.: 210-2469799

site: www.printfair.gr - e-mail: info@printfair.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη.

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

2022-2023

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ · ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΔΡ ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΙΛΙΔΑΚΗΣ Οι ταφικές πρακτικές στην Αττική κατά την περίοδο 600-480 π.Χ. Επισκόπηση έρευνας.	11
ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ · ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΣΟΥΡΑΣΗ · ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ · ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΛΥΜΗΣ · ΕΛΕΝΗ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ Το αρχαιολογικό μονοπάτι της Κυμισάλας	27
ΔΡ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΧΑΜΟΥΖΑΣ Συλλογική ταυτότητα και αισθητικές ανησυχίες: από την κλασική Αθήνα στην Αμερική	43

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΛΑΡΗ ΜΑΡΙΑ & ΓΕΩΡΓΑΛΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑΝΘΗ Ο σεξισμός μέσα από τον κυρίαρχο λόγο	51
ΧΡΥΣΑΝΘΗ Σ. ΤΗΛΙΑΚΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ Θ. ΦΡΑΝΤΖΗ Σώμα κειμένων ελληνόφωνων μαθητών/τριών της Αγγλικής	61
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ & ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Πραγμάτωση ρηματικών μορφοσυντακτικών χαρακτηριστικών.	71
ΔΡ ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΛΕΠΙΔΑ Το Οθωμανικό Αρχείο της Μονής Μεγάλου Μετεώρου.	83
ΒΑΝΤΑΡΑΚΗ ΛΥΔΙΑ Η μέθοδος της αφόρμησης από το κείμενο στη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης/ξένης γλώσσας	95

ΔΙΕΘΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

KONSTANTINOS D. MAGLIVERAS A comparative examination of the African and South Pacific radioactive waste management regimes	109
ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ Από το Βεντοτένε στις Βρυξέλλες	121
ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΞΑΝΘΗΣ Η τουριστική διπλωματία	131
ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ Αναγόρευση Νικόλαου Χρ. Σταμπολίδη σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου	143
ΔΡ ΜΑΙΡΗ ΑΝΑΓΝΟΥ Η προεκλογική ρητορική και το μεταναστευτικό με αφορμή τις εκλογές του 2023	165

ΒΙΒΛΙΑ

Βασίλης Καπετανγιάννης, <i>Mare Nostrum: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Πολλαπλών Προκλήσεων</i>	183
Αγαπητός Ξανθής, <i>Η Μεσόγειος σε αναζήτηση του εαυτού της ένα βιβλίο για το υγρό λίκνο του πολιτισμού</i>	185
Γιάννης Σακκάς, <i>Οι Δύο Όχθες της Μεσογείου. Από τη συγκρότηση εθνών-κρατών στην ευρω-μεσογειακή συνεργασία</i> . Bookstars, Αθήνα 2020	187

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Το αρχαιολογικό μονοπάτι της Κυμισάλας

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ · ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΣΟΥΡΑΣΗ · ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ · ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΛΥΜΗΣ · ΕΛΕΝΗ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ

Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Καθηγητής ΤΜΣ
Διονυσία Σουρασή, Αρχαιολόγος
Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής ΤΜΣ
Ιωάννης Γλυμής, Αρχιτέκτων-Αρχαιολόγος
Ελένη Χατζηιωάννου, φοιτήτρια Αρχαιολογίας ΤΜΣ

Τα μονοπάτια, οι διαδρομές και οι δρόμοι είναι βασικές δομές του ανθρώπινου τοπίου. Συνυφαίνουν ετερόκλητα στοιχεία της καθημερινότητας, γεφυρώνοντας την απόσταση και τα εμπόδια για να μας συνδέσουν μεταξύ μας. Περιγραφές όπως αυτή του James Weiner για τα μονοπάτια αποτυπώνουν τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ χώρου, τόπου και κίνησης που αρθρώνουν μονοπάτια, δρόμοι, διαδρομές και φαινόμενα αντιπροσωπευτικά του τοπίου της κίνησης.¹

Η έρευνα του τοπίου της κίνησης έχει μεγαλύτερη ιστορία στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, όπου γενιές μελετητών έχουν τεκμηριώσει αρκετά οδικά δίκτυα σχετικά με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.² Οι σχετικές μελέτες έχουν παραδοσιακά τοπογραφικό χαρακτήρα, προσδιορίζοντας διαδρομές και πλαίσια ρωμαϊκών δρόμων με περίπλοκες λεπτομέρειες. Τέτοιου είδους έρευνα είναι πιο προηγμένη στον πρώην αυτοκρατορικό πυρήνα και οι ερευνητές που εργάζονται στην Ιταλία έχουν συνθέσει αρχαιολογικά και κειμενικά δεδομένα για πολλές από τις διάσημες αυτοκρατορικές *viae*. Για τους αρχαιοελληνικούς

δρόμους σημαντική έρευνα αρχαιολογικής τεκμηρίωσης έχει γίνει για παράδειγμα στην Ιερά Οδό,³ συστηματική και εκτεταμένη έρευνα στη Β. Ελλάδα, για τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών χώρων στη θαμμένη αρχαία Εγνατία Οδό⁴ και άλλες μείζονες αρτηρίες, όχι όμως για μονοπάτια που διαμορφώνουν σχέσεις οργάνωσης της ανθρώπινης δραστηριότητας ή δίκτυα ορεινών ή πεδινών κοινοτήτων.

Στην προκειμένη περίπτωση ως μονοπάτια ορίζονται οι στενοί μη αμαξιτοί δρόμοι κατάλληλοι για τη διέλευση πεζών και ζώων χωρίς περιορισμό στο πλάτος και με αυξομειώσεις στην κλίση τους που ενδεχομένως να διαθέτουν σκαλοπάτια. Χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες με βάση τη χρήση τους και αποσκοπούν σε ποικίλες δραστηριότητες όπως ορειβασία, πεζοπορία, ποδηλασία, αναψυχή, εκπαίδευση, πρόσβαση σε αξιοθέατα και γενικότερα συμβάλλουν στην επικοινωνία και τη σύνδεση του φυσικού τοπίου με το κοινό.⁵ Τα ορειβατικά-πεζοπορικά μονοπάτια εξυπηρετούν διάφορους σκοπούς με βάση το σημείο χά-

1. Weiner 1991.

2. Βλ. σχετικά παραδείγματα: Chevallier 1976· Staccioli 2004· Vermeulen and Antrop 2001.

3. Για παράδειγμα Λερίου 2009.

4. Kaimaris *et al.* 2009.

5. Μπάρδας 2018, 27-29· ΦΕΚ Β' 206/30.01.2017, 1602· Μαλέας 2020, 26.

ραξής τους. Έτσι, όπως υπάρχουν μονοπάτια αναψυχής για τους φυσιολάτρες, έχουν δημιουργηθεί αντίστοιχα και εκπαιδευτικά.⁶ Τα αρχαιολογικά μονοπάτια είναι δίκτυα που αποκαλύπτουν την επέκταση της ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο κατά το παρελθόν και εγγενώς περιέχουν στοιχεία για τη διαμόρφωση γεωχωρικών δεδομένων.

Η ΧΩΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Είναι συχνά σκόπιμη η χωρική οργάνωση της ανθρώπινης δραστηριότητας από την άποψη των αρχαίων τοποθεσιών και των σχέσεων μεταξύ τους. Για παράδειγμα, η διακίνηση εμπορευμάτων μεταξύ οικισμών ή η διαλειτουργικότητα μεταξύ οχυρών. Υφίστανται διάφορα εργαλεία ανάλυσης δικτύου, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη μελέτη τέτοιων σχέσεων. Υπάρχουν, επίσης, τεχνικές για την πρόβλεψη των πιθανών σημείων μιας άγνωστης διαδρομής μεταξύ τοποθεσιών, καθώς και της ροής του νερού και των λεκανών απορροής.⁷

Τα αρχαιολογικά μονοπάτια θεωρούνται μελετημένες, συγκεκριμένες και προτεινόμενες διαδρομές, που στόχο έχουν τη σύνδεση τόπων ειδικού ιστορικού ενδιαφέροντος, καθώς συμβάλλουν στην ανάδειξη της υπαίθρου, της πολιτιστικής κληρονομιάς και της παράδοσης της ιστορίας, συντείνοντας έτσι στην εκπαίδευση και στην εκμάθηση του χώρου.⁸ Η χάραξη και η συντήρησή τους πρέπει να πραγματοποιείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι όσο το δυνατόν προσβάσιμες διαδρομές με άνεση για τους επισκέπτες, να επιτυγχάνουν τον αρχικό σκοπό τους και φυσικά κατά τη δημιουργία τους να αποφευχθεί η οποιαδήποτε παρέμβαση και όχληση στα μνημεία και στον αρχαιολογικό χώρο γενικότερα.⁹ Η αξιολόγηση των μονοπατιών ως τόπων σε αρ-

χαιολογικό πλαίσιο ενισχύεται από την εξέταση των δύο σχετικών εννοιών της σήμανσης και της χάραξης. Η σήμανση των τοπίων γίνεται τόσο ως ακούσιο αποτέλεσμα των ανθρώπων που βαδίζουν τα μονοπάτια στην καθημερινή τους ζωή, όσο και ως προϊόν συνειδητής δράσης. Με την πάροδο του χρόνου, το τοπίο γίνεται μια σύνθετη επικάλυψη διαφόρων σημείων από διαφορετικές εποχές, που έχουν επικαλυφθεί, τροποποιηθεί ακόμη και διαγραφεί κατά το παρελθόν.¹⁰

Το μονοπάτι είναι δυναμικό περιβάλλον, που ασκεί τη δική του ενεργή επιρροή στους περιπατητές και στους επισκέπτες. Είναι ένα είδος διασύνδεσης ανάμεσα στο ανθρώπινο κίνητρο και τη φυσική τάξη του μονοπατιού, που ενσωματώνεται από την ιστοριοποιημένη τοπογραφία και αποτελεί ευρέως χρησιμοποιούμενη διαπολιτισμική στρατηγική.¹¹ Η χάραξη του μονοπατιού, δηλαδή η υλοποίησή του, όπως διατυπώνεται στη σχετική βιβλιογραφία, ασχολείται άμεσα με τη σχέση ανάμεσα στην ιδεολογία και στην υλική κουλτούρα, κρίσιμο στοιχείο της οποίας είναι το τοπίο. Μέσα από την κατασκευή δρόμων, μονοπατιών, μνημείων και συναφών χαρακτηριστικών, οι αντιλήψεις για τον χώρο μπορούν να διαμορφωθούν για να τονίσουν συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις, συνδέοντας έτσι τους εννοιολογικούς με τους φυσικούς κόσμοι.¹²

Οι αρχαιολογικοί χώροι και το αρχείο που παράγουν, αποτελούν κοιτίδες πληροφοριών για την ανθρώπινη εξέλιξη στους προϊστορικούς και τους ιστορικούς χρόνους.¹³ μεταδίδουν γνώση και δημιουργούν ένα αίσθημα συνέχειας και διαχρονικότητας. Τα μονοπάτια ή αλλιώς τοπία κίνησης, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι στην προβολή και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων. Διασυνδέουν το ανθρώπινο κίνητρο και τη φυσική τάξη των μονοπατιών, που ενσωματώνεται από την ιστοριοποιημένη τοπογραφία του αρχαιολογικού χώρου και αποτελούν ευρέως

6. ΦΕΚ Β' 206/30.01.2017, 1603.

7. Conolly and Lake 2006.

8. Μπάρδας 2018, 27.

9. ΦΕΚ Β' 206/30.01.2017, 1606-1607.

10. Aston and Rowley 1974, 14.

11. Ashmore 2004, 104; Grove and Gillespie 1992, 18.

12. Demarrais *et al.* 1996, 19.

13. Tryon *et al.* 2010, 378.

χρησιμοποιούμενη διαπολιτισμική στρατηγική.¹⁴ Απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία των μονοπατιών, είναι η τοποθέτηση πινακίδων σήμανσης. Η τοποθέτηση πρέπει να είναι επαρκής, κατατοπιστική και αμφίδρομη στον χώρο, παρέχοντας τις βασικές πληροφορίες του τόπου, δημιουργώντας έτσι αίσθημα ασφάλειας στους επισκέπτες σε ό,τι αφορά στον προσανατολισμό τους,¹⁵ επιτρέποντας τους παράλληλα να προγραμματίσουν τη διαδρομή.

Τα τοπία της κίνησης ενσωματώνουν έτσι πολλαπλούς τρόπους μετακίνησης, ο καθένας με ξεχωριστή δομή, σημασία και συσχετισμούς. Η αναζήτηση αυτών των διαφορετικών σύγχρονων χαρακτηριστικών, μάς οδηγεί στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα τοπία στο σύνολό τους είναι δομημένα με πρακτική και πρόθεση, αντιπροσωπεύοντας πολλαπλές -και ίσως, αντικρουόμενες- αφηγήσεις, όπως έχει γίνει με διάφορους άλλους τύπους αρχαιολογικών τοπίων.¹⁶

Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΔΡΟΜΩΝ

Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τη σχέση μεταξύ μονοπατιών και τόπου ξεκινώντας με την ιδέα ότι η μετακίνηση μέσα σε ένα τοπίο είναι μια διαδικασία δέσμευσης. Καθώς τα ορόσημα της τοπογραφίας και του δομημένου περιβάλλοντος έρχονται στο προσκήνιο, ο ταξιδιώτης επιβεβαιώνει τις σχέσεις με αυτά τα ορόσημα και τους όποιους συσχετισμούς έρχονται μαζί τους. Το ταξίδι στο μονοπάτι είναι ένα γεωγραφικό και κοινωνικό φαινόμενο, που συνδέεται στενά με τις γνωστικές αντιλήψεις του τοπίου, τη σχέση των κοινωνικών χώρων με τους φυσικούς τόπους και τις κοινωνικοπολιτισμικές απαιτήσεις για κινητικότητα.¹⁷ Ο Tilley (1994, 2004) παρέχει μια συνθετική προσέγγιση, που δίνει έμφαση στις φαινομενολογικές πτυχές του τοπίου, συμπεριλαμβανόμενων των ενεργών ή βιωματικών διαστάσεων.

Αυτό περιλαμβάνει δυναμικές κοινωνιολογικές διαδικασίες, όπως η *διαμεσολάβηση* (*agency*) και η *πράξη*, οι οποίες συνδέουν τον ταξιδευτή ως διαμεσολαβητή, το γεγονός του ταξιδιού και τον τόπο με ιδεολογικά και γνωστικά συστήματα.

Ο Tilley ορίζει το τοπίο ως «μια σειρά από επώνυμες τοποθεσίες, ένα σύνολο σχεσιακών τόπων που συνδέονται με μονοπάτια, κινήσεις και αφηγήσεις. Είναι μια 'φυσική' τοπογραφία που συνδέεται αντιληπτικά με την ύπαρξη του ταξιδευτή στον κοινωνικό χώρο».¹⁸ Ο κοινωνικός χώρος -η ιστορία, η παραγωγή και η χειραγωγή του- είναι ένα σημαντικό θέμα στην κριτική γεωγραφία. Εάν τα τοπία αποτελούνται από σχεσιακούς τόπους (που σχεδιάστηκαν από τον Tilley ως συστοιχίες κοινωνικά συγκροτημένων χώρων), τότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι κοινωνικοί χώροι μπορούν να ανακατασκευαστούν αρχαιολογικά μέσω μιας μελέτης των συστημάτων μονοπατιών, ιδιαίτερα όταν τα μονοπάτια, ως περιφερειακά εκτεταμένα μέρη, υπερβαίνουν κοινωνικούς χώρους ή εδαφικά όρια. Προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο, ωστόσο, απαιτείται η διακρίβωση της σχέσης της αρχαίας τοπογραφίας με συγκεκριμένα αρχαιολογικά μονοπάτια.

Το συγκεκριμένο έργο, συντήρηση υφιστάμενων και διάνοιξη νέων μονοπατιών στον αρχαιολογικό χώρο της Κυμισάλας, στο πλαίσιο των δράσεων της Αρχαιολογικής Έρευνας Κυμισάλας (Α.Ε.Κ.)¹⁹, που παρουσιάζεται παρακάτω, επιδιώκει να εξετάσει τη σχέση των αρχαιογραφικών δεδομένων με τα αρχαιολογικά μονοπάτια που έχουν εντοπιστεί, ειδικότερα με το μονοπάτι που συνδέει την ακρόπολη του αρχαίου δήμου και την νεκρόπολη στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά.

14. Ashmore 2004, 104.

15. Verhagen *et al.* 2019, 224-225.

16. Βλ., για παράδειγμα, Upton 1990.

17. Darling, Ravesloot and Waters 2004, 283· Kelly 1992 44-49· Urry 2000, 3.

18. Tilley 1994, 34.

19. Για την Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας και τα αποτελέσματά της μέχρι σήμερα βλ. ενδεικτικά Stefanakis (υπό έκδοση)· Στεφανάκης και Καλογερόπουλος 2021· Stefanakis 2019· Stefanakis 2017a· Στεφανάκης 2017· Stefanakis 2015· Stefanakis *et al.* 2015· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011· Στεφανάκης 2009.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΝΟΠΑΤΙ ΤΗΣ ΚΥΜΙΣΑΛΑΣ

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης «Ανάδειξη της Αρχαίας Ακρόπολης του Αγίου Φωκά και Διασύνδεσή με την Νεκρόπολη της Κυμισάλας», ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, περιλαμβάνονταν εργασίες πεδίου και ακαδημαϊκή έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Κυμισάλας, ανάμεσά τους η συντήρηση και διαμόρφωση περιπατητικού μονοπατιού για την περιήγηση στις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής (ανασκαφικοί τομείς V, II και I) (εικ. 1) και τον ευπρεπισμό της νεκρόπολης στη θέση Σκαλί.²⁰

Οι εργασίες που ξεκίνησαν στις 9 Μαΐου 2022 και ολοκληρώθηκαν στις 11 Ιουλίου 2022, υλοποιήθηκαν σε τρεις επιμέρους φάσεις. Η πρώτη φάση περιλάμβανε τις εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του μονοπατιού από τη θέση Μαρμαρούνια έως τη θέση Άγιος Φωκάς, μήκους χιλίων (1100) περίπου μέτρων, με διάρκεια 30 ημέρες, η δεύτερη φάση περιλάμβανε τις εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του μονοπατιού από τη θέση Άγιος Φωκάς έως τη θέση Σκαλί (νεκρόπολη Κυμισάλας), μήκους περίπου τριακοσίων πενήντα μέτρων (350) και με διάρκεια 25 ημέρες και τέλος, η τρίτη φάση περιλάμβανε τις εργασίες συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου της νεκρόπολης της Κυμισάλας (θέση Σκαλί) και των προσβάσεών της με διάρκεια 5 ημέρες.

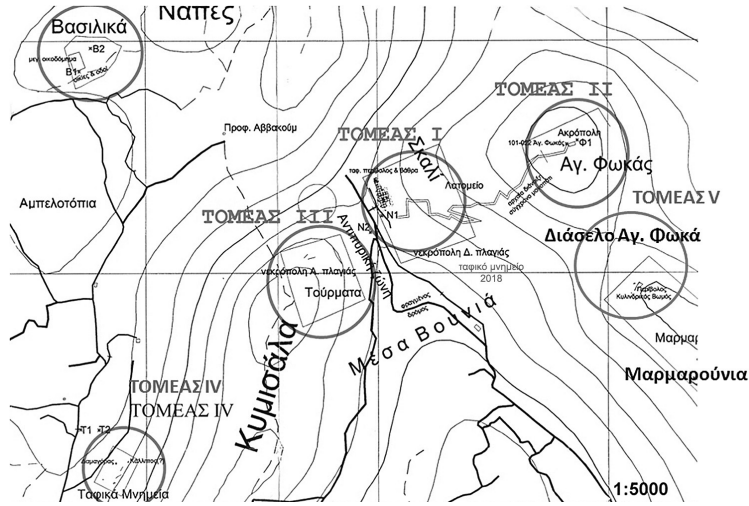
Όλες οι εργασίες που αφορούσαν στη διαμόρφωση και ανάδειξη του μονοπατιού διεξήχθησαν χειρωνακτικά και εκτελέστηκαν με φειδώ και προσοχή, ώστε να μην διαταραχθεί το φυσικό τοπίο και να αποφευχθεί η οποιαδήποτε παρέμβαση και όχληση στα μνημεία και τον αρχαιολογικό χώρο. Το μονοπάτι διαμορφώθηκε με την

απελευθέρωση της όδευσης από καταπίπτοντα και παρασυρόμενα υλικά, όπως κορμούς και κλαδιά δέντρων, μικρούς και μεγάλους λίθους, σωρούς χωμάτων, καθώς και με την αποψίλωση της χαμηλής βλάστησης αυστηρώς και μόνο στο πλαίσιο του εύρους του μονοπατιού και χωρίς να γίνει χρήση μηχανικών μέσων για την αποξήλωση και ισοπέδωση του φυσικού βράχου. Αργοί λίθοι μεσαίου μεγέθους οριοθέτησαν το προβλεπόμενο από τη μελέτη πλάτος του μονοπατιού, που δεν ξεπερνά τα 2.00 μ., και είναι ικανό για τη ταυτόχρονη διέλευση δύο ατόμων ή για την μεταφορά φορείου με τραυματία (εικ. 2).

Η πρώτη φάση διάνοιξης-διαμόρφωσης του μονοπατιού άρχισε από τους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου Μαρμαρούνια. Το μονοπάτι διασχιζεί τη δυτική πλαγιά του λόφου και στη βόρεια άκρη της κορυφογραμμής διακλαδίζεται για 50 μέτρα προς τα δυτικά, κατευθυνόμενο προς τον περίβολο με βωμό στο εσωτερικό του. Στη συνέχεια κατηφορίζει την απότομη βόρεια κλιτύ του λόφου των Μαρμαρουνίων κατευθυνόμενο προς το διάσελο ανάμεσα στους λόφους Μαρμαρούνια και Αγ. Φωκά. Πρόκειται για το δυσκολότερο τμήμα του λόγω της έντονης και βραχύδους κατωφέρειας του λόφου, για μήκος περίπου 80 μέτρα (εικ. 3). Το μονοπάτι συνεχίζει στο επίπεδο διάσελο, περνώντας δίπλα από τον χώρο με τον μεγάλο, λαξευτό στο βράχο, βωμό και τις βάσεις στηλών. Κατόπιν ανηφορίζει προς τη νότια κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά, περνώντας ανάμεσα από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και αναλημματικούς τοίχους, για να φθάσει στο καλά διατηρημένο δυτικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης με την χαρακτηριστική ξεστή διακόσμηση. Στο βόρειο άκρο του συγκεκριμένου τμήματος του περιβόλου δημιουργήθηκαν λίγες βαθμίδες (εικ. 4), προκειμένου να συνεχιστεί το μονοπάτι στο εσωτερικό της ακρόπολης για περίπου 200 ακόμη μέτρα με προορισμό τον ελληνιστικό ναό. Ωστόσο, η πρόσβαση δια μέσου του τείχους θεωρείται προσωρινή, δεδομένου ότι δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη κάποια πύλη εισόδου στην ακρόπολη.

Η δεύτερη φάση του έργου αφορούσε τις εργασίες διαμόρφωσης του μονοπατιού από τη

20. ΑΔΑ: 6ΗΩΚ7ΛΞ-7ΜΒ, 09/07/2018. Οι εργασίες εγκρίθηκαν με την υπ. αρ. ΥΠ.ΠΟ.Α./ΓΔΑΠΚ/ΔΠΚ/ΔΠΚΑ/ΤΑΧ/Φ20/99734/59957/617/2465/9.5.2014 Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Η υλοποίηση τους ανατέθηκε στον εργολάβο κ. Νικόλαο Μπαρτατίλα, και την ομάδα του, υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Διονυσίας Σουρασή και του αρχιτέκτονα μηχανικού Ιωάννη Γλυμή.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα με τους τομείς έρευνας (εικόνα Α.Ε.Κ.).

Εικ. 2. Το μονοπάτι με ομάδα επισκεπτών (φωτό Α.Ε.Κ.).

Εικ. 3. Το κατωφές τμήμα του μονοπατιού στη β. κλιτύ του λόφου Μαρμαρούνια.

Εικ. 4. Αναβαθμοί στο βόρειο άκρο του οχυρωματικού περιβόλου (φωτό Α.Ε.Κ.).

θέση Άγιος Φωκάς έως τη θέση Σκαλί. Από τον οχυρωματικό περίβολο το μονοπάτι κατηφορίζει οφιοειδώς τη δυτική, πυκνά δασωμένη, κλιτύ του Αγίου Φωκά (εικ. 5) με κατεύθυνση τη νεκρόπολη

της Κυμισάλας. Σε τρία σημεία όπου εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίων οδών, έγινε ιδιαίτερη διαμόρφωση, ώστε να αναδειχτούν. Στα μέσα της κλιτύς το μονοπάτι διέρχεται από τον χώρο του

Εικ. 5. Η διαδρομή προς τη δυτική, πυκνά δασωμένη, κλιτύ του Αγίου Φωκά (φωτό Α.Ε.Κ.).

Εικ. 6. Η κατάληξη του μονοπατιού νοτιοανατολικά της νεκρόπολης (φωτό Α.Ε.Κ.).

Εικ. 7. Το αρχαιολογικό μονοπάτι Κυμισάλας: διαδρομή και αρχαιολογικές θέσεις (εικόνα Α.Ε.Κ.).

[Μ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Δ. ΣΟΥΡΑΣΗ, Κ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. ΓΛΥΜΗΣ, Ε. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ]

Εικ. 8. Διπλή αρχαιολογική σήμανση: προς Ακρόπολη και προς Νεκρόπολη (φωτό Α.Ε.Κ.).

Εικ. 9. Αεροφωτογραφία της αρχαιολογικής θέσης Μαρμαρούνια (φωτό Βαγγέλης Χατζηκέλης).

αρχαίου λατομείου του γκρίζου ασβεστόλιθου, από τον οποίο είναι κατασκευασμένα τα ταφικά βάθρα της νεκρόπολης και πιθανότατα τμήματα του τείχους της ακρόπολης. Μετά το λατομείο το μονοπάτι κατευθύνεται προς τους πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά, παρακολουθεί για μια απόσταση 100 περίπου μέτρων το νοτιοανατολικό όριο της νεκρόπολης και καταλήγει στο νότιο άκρο της.

Η τρίτη φάση του έργου περιλάμβανε τις εργασίες καθαρισμού/απομάκρυνσης μπάζων, δημιουργίας προσβάσεων και συντήρησης στην αρχαιολογική θέση Σκαλί της νεκρόπολης της Κυμισάλας (ανασκαφικός τομέας Ι). Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν τόσο χειρωνακτικά, όσο και με την ήπια υποστήριξη χωματουργικών μηχανημάτων τύπου JCB και BOBCAT. Σκοπός ήταν η αποχωμάτωση και η μεταφορά μπάζων από τις ανασκαφές μακριά από τον αρχαιολογικό χώρο, ο καθαρισμός/συντήρηση του δασικού δρόμου που περιτρέχει την νεκρόπολη στη θέση Σκαλί από τα ΒΔ προς τα ΝΔ και ΝΑ.

Με τη χρήση μηχανήματος JCB απομακρύνθηκε πολύ μεγάλος όγκος χωμάτων που βρίσκονταν συγκεντρωμένα στο δυτικό όριο της θέσης Σκαλί, σε επαφή με την ζώνη πυροπροστασίας, και ήταν αποτέλεσμα των ανασκαφικών δραστηριοτήτων στη θέση από τον 19ο αιώνα μέχρι και το

2022.²¹ Με μηχάνημα BOBCAT απομακρύνθηκαν μικρότεροι σωροί χωμάτων σωρευμένοι ανάμεσα στους τάφους. Οι συγκεκριμένοι σωροί προήλθαν μάλλον από αρχαιοκαπηλικές και «ανασκαφικές» δραστηριότητες του 19ου και του πρώιμου 20ού αι. Τα χώματα μεταφέρθηκαν στο κατωφερές άκρο της ζώνης πυροπροστασίας και απλώθηκαν σε όλο το εύρος της. Το αποτέλεσμα ήταν να ενοποιηθεί η νεκρόπολη, να απελευθερωθεί η θέα από τη ζώνη πυροπροστασίας προς τη νεκρόπολη και να διευκολυνθεί στο μέλλον η διερεύνηση των τάφων στο δυτικό όριο της θέσης.

Μετά την απομάκρυνση των μπάζων καθαρίστηκε και συντηρήθηκε ο δασικός δρόμος που περιτρέχει τη νεκρόπολη στο δυτικό και νότιο όριό της, με κατεύθυνση ανατολική προς το διάσελο του Αγίου Φωκά, σε μήκος περίπου 500 μ. Στο ανατολικό πέρας του δασικού δρόμου βρίσκεται ένα πρόσφατα ανεσκαμμένο (2022) ταφικό μνημείο, μια θέση που υποδηλώνει προέκταση της νεκρόπολης προς τα ΝΑ.

Τέλος διαμορφώθηκε και η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο της νεκρόπολης στη θέση Σκαλί στο ανατολικό άκρο της θέσης (εικ. 6), όπου καταλήγει το περιπατητικό μονοπάτι, το οποίο κα-

21. Για μια σύντομη ιστορία της έρευνας στην Κυμισάλα βλ. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 67-70· Stefanakis 2017b.

τεβαίνει από την ακρόπολη και το λατομείο και συμβάλει στον περιφερειακό δασικό δρόμο.

Με την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του περιπατητικού μονοπατιού από τα Μαρμαρούνια έως και το λεκανοπέδιο της Κυμισάλας έγινε δυνατή η διασύνδεση σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων του Δήμου των Κυμισαλέων (εικ. 7) και ειδικότερα των θέσεων «Μαρμαρούνια», «περίβολος με βωμό», «χώρος με λαξευτό βωμό και βάθρα», «ακρόπολη Αγίου Φωκά/τείχη ακρόπολης», «ελληνιστικός ναός ακρόπολης», «λατομείο», «ελληνιστική νεκρόπολη Κυμισάλας». Δημιουργήθηκε έτσι μια ήπια διαδρομή βαθμού δυσκολίας 1-2, η οποία καθιστά δυνατή την επίσκεψη της μέχρι πρότινος δύσβατης περιοχής. Επιπροσθέτως, αποτελεί πλέον σημαντική όδευση για τις ανάγκες της Δασικής Υπηρεσίας, της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας και των Εθελοντικών Ομάδων Διασωστών σε αυτό το τμήμα του δάσους της Κυμισάλας, ενώ εκ των πραγμάτων λειτουργεί και ως ζώνη ανάσχεσης της έρπουσας ή πυρκαγιάς επιφανείας, η οποία αποτελεί μια από τις εξαιρετικά σοβαρές και δύσκολες στην αντιμετώπισή τους πυρκαγιές.

Καθώς η τοποθέτηση πινακίδων σήμανσης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία των μονοπατιών, ακολούθησε η σηματοδότηση του μονοπατιού, ώστε να παρέχονται οι βασικές πληροφορίες του τόπου και της όδευσης στον επισκέπτη και δίνοντας ταυτότητα στον χώρο (εικ. 8).

Εικ. 10. Διάσελο Μαρμαρουνίων-Αγίου Φωκά χώρος βωμού (φωτό Βαγγέλης Χατζηκέλης).

Εικ. 11. Διέλευση μονοπατιού στη νότια κλιτύ του Αγίου Φωκά (φωτό Α.Ε.Κ.).

ΔΙΑΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΤΩΝ ΚΥΜΙΣΑΛΕΩΝ

Μαρμαρούνια

Τα Μαρμαρούνια (εικ. 9), απ' όπου ξεκινά το αρχαιολογικό μονοπάτι, είναι ένας χαμηλός λόφος, νότια της ακρόπολης του Αγίου Φωκά, ο οποίος φαίνεται να φιλοξενεί μνημειώδη κτήρια, κατασκευασμένα από μεγάλους ορθογώνιους λίθους, μερικοί εκ των οποίων κοσμούνται με κυμάτια.²² Άλλοι τοίχοι, πολυγωνικής τοιχοδομίας, σώζονται επίσης στους δυτικούς πρόποδες του λόφου, από όπου διερχόταν πιθανότατα η αρχαία οδός.²³ Η ανατολική και το ανώτερο τμήμα της δυτικής κλιτύς του λόφου καλύπτονται επίσης από κατάλοιπα κτηρίων, τα οποία πιθανότατα συγκρο-

22. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009- 2011, 87-88· Stefanakis *et al.* 2015, 263· Stefanakis 2015, 49· Stefanakis 2017c, 11-12.

23. Maiuri 1928, 83-84· Inglieri 1936, 53.

Εικ. 12. Αεροφωτογραφία του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης από δυτικά (φωτο Βαγγέλης Χατζηκέλης).

τούσαν δύο διακριτούς οικισμούς, εκατέρωθεν των μνημειακών κατασκευών. Πιθανά ίχνη αρχαίας οδού παρατηρήθηκαν και στη βόρειοδυτική κλιτύ του λόφου, τα οποία οδηγούν σε περιβόλο στο βόρειο άκρο του λόφου με τοίχους πολυγωνικής τοιχοδομίας και είσοδο στην ανατολική στενή πλευρά. Η ύπαρξη μεγάλου κυλινδρικού βωμού στο εσωτερικό του περιβόλου ίσως καταδεικνύει τον ιερό χαρακτήρα του χώρου.²⁴

Διάσελο Μαρμαρουνίων-Αγίου Φωκά

Στο διάσελο ανάμεσα στους λόφους Μαρμαρούνια και Άγιος Φωκάς εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη του μονοπατιού ένα ακόμη τμήμα ελαιοπιεστηρίου, γεγονός που ανεβάζει τον αριθμό των ελαιοπιεστηρίων στην συγκεκριμένη περιοχή στα τρία²⁵ και στην ευρύτερη περιοχή στα πέντε,

καταδεικνύοντας σαφώς τη σημαντικότητα της καλλιέργειας της ελιάς στην περιοχή κατά την αρχαιότητα.

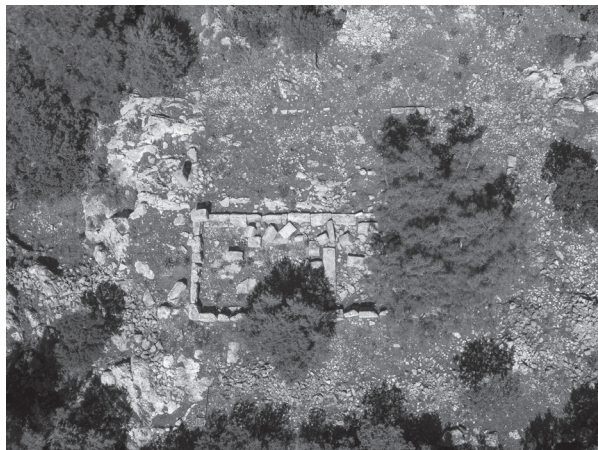
Στο πλάτωμα του διάσελου που ενώνει τον λόφο Μαρμαρούνια με τον λόφο του Αγίου Φωκά, έχει εντοπιστεί μεγάλη λαξευτή βαθμιδωτή ορθογώνια κατασκευή με δύο κοιλότητες στην άνω πλευρά της. Είναι εν μέρει κτιστή και εν μέρει λαξευτή στον βράχο. Λαξευτές βαθμίδες υπάρχουν στη δυτική στενή της πλευρά, ενώ στην ίδια πλευρά, στην άνω οριζόντια επιφάνεια της κατασκευής, υπάρχει κυκλική κοιλότητα. Σύμφωνα με τον Ιταλό αρχαιολόγο Pernier πρόκειται για μεγάλο υπαίθριο βωμό.²⁶ Γύρω από την κατασκευή, υπάρχουν διάσπαρτες τέσσερις

στηρίου, ενώ ένα τρίτο είναι ορατό νοτιοδυτικά, τα οποία είχαν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια περιόδου κατά το έτος 2017.

26. Pernier 1914, 237, εικ. 22. Επίσης, Biliotti et Cottret 1881, 88· Maiuri 1916, 289· Inglieri 1936, 53· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 88· Stefanakis 2017c, 12.

24. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 88· Stefanakis 2017c, 12.

25. Βορειοδυτικότερα, σώζεται ένα ακόμη τμήμα ελαιοπιε-

Εικ. 13. Αεροφωτογραφία της κορυφής του Αγίου Φωκά με τον ελληνιστικό ναό (φωτό Βαγγέλης Χατζηκέλης).

ορθογώνιες βάσεις στηλών, οι οποίες εδράζονταν πιθανώς πάνω στην κατασκευή, καθώς και πλήθος διάσπαρτων λίθων περιμετρικά του χώρου. Κατά τη διέλευση του μονοπατιού από τον χώρο πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός της θέσης (εικ. 10) και αποτύπωση των υπάρχοντων καταλοίπων.

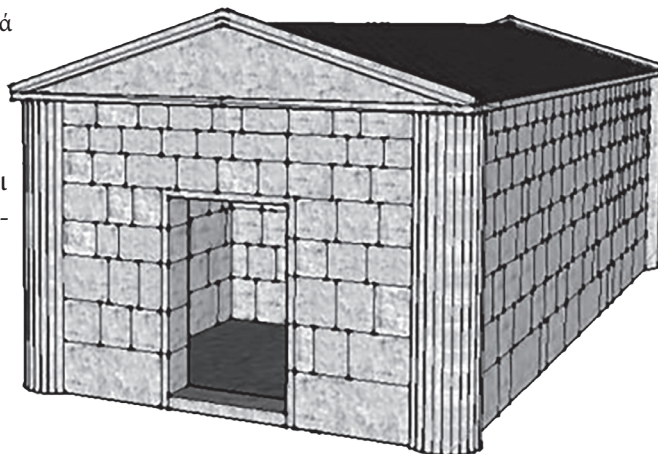
Ακρόπολη Αγίου Φωκά

Επίκεντρο των αρχαιοτήτων στη ευρύτερη περιοχή της Κυμισάλας είναι η κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά (ανασκαφικός Τομέας II), όπου βρίσκεται η ακρόπολη των Κυμισαλέων. Καθ' όλη τη διάρκεια της διάνοιξης και διαμόρφωσης του μονοπατιού από τη θέση Μαρμαρούνια μέχρι την κορυφή της ακρόπολης του Αγίου Φωκά παρατηρείται κεραμική με ιδιαίτερη συγκέντρωση και πυκνότητα στη νότια και δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά, καθώς και στο τμήμα του μονοπατιού που οδηγεί από την οχύρωση της δυτικής κλιτύς μέχρι τον ελληνιστικό ναό. Η κεραμική είναι εμφανώς κλασική/ελληνιστική, ενώ δεν λείπουν και υστερότερα όστρακα. Στο μέσον περίπου της νότιας κλιτύς του λόφου του Αγίου Φωκά σώζεται η θεμελίωση τετράγωνου κτιρίου, πάνω από το οποίο διέρχεται το περιπατητικό μονοπάτι (εικ. 11).

Το μονοπάτι οδηγεί από τη νότια κλιτύ στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά και φτάνει μέχρι το καλά διατηρημένο τμήμα του οχυρωμα-

τικού περιβόλου της ακρόπολης (εικ. 12). Το κεντρικό τμήμα του, σε μήκος περίπου 18 μ., παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η δόμησή του διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη του υπολοίπου. Το κατώτερο τμήμα του είναι κτισμένο σύμφωνα με το «πολυγωνικό σύστημα» δόμησης, με μεγάλους λίθους, ενώ το ανώτερο τμήμα είναι δομημένο με το λεγόμενο «ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα», με τους λίθους του να φέρουν μεν

Εικ. 14. Τρισδιάστατη αποκατάσταση ναού (Stamati et al. 2022, 311, fig. 15).

ορθογώνιους αρμούς, χωρίς ωστόσο να είναι ισομήκεις, ενώ οι δόμοι δεν είναι ισοϋψείς. Οι δόμοι της ανώτερης σειράς έχουν ξεστή διακόσμηση με σειρές ρόμβων, διχτυωτό και σειρές τεθλασμένων γραμμών. Ο περίβολος γωνιάζει στο βόρειο άκρο του με δεύτερο οχυρωματικό περίβολο, κατεύθυνσης Α-Δ, ο οποίος συνεχίζεται σε μεγάλο μήκος προς τα ανατολικά και στη συνέχεια στρέφεται προς τα νότια, περιτρέχοντας και από τα ανατολικά την κορυφή της ακρόπολης, για να γυρίσει από τη νότια πλευρά και να συναντήσει το δυτικό τμήμα στα νοτιοδυτικά.²⁷

Από τον περίβολο με την ξεστή διακόσμηση το μονοπάτι διακλαδίζεται προς τα ανατολικά, για να οδηγήσει στην κορυφή της ακρόπολης όπου

27. Για το τείχος αναλυτικότερα βλ. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 74-75, εικ. 14-16· Stefanakis et al. 2015, 265-266· Stefanakis 2015, 53-55· Stefanakis 2017c, 11· Στεφανάκης 2017, 569.

Εικ. 15. Λατομείο, δυτική κλιτύ Αγίου Φωκά (εικόνα Α.Ε.Κ.).

Εικ. 16. Νεκρόπολη Κυμισάλας, άποψη (εικόνα Α.Ε.Κ.).

σώζονται τα κατάλοιπα του ελληνιστικού ναού του 3ου-2ου αι. π.Χ. (εικ. 13), αφιερωμένου σε άγνωστη μέχρι στιγμής θεότητα.²⁸ Ο ναός σώζεται μόνο στο επίπεδο της κατώτερης σειράς δόμων της ανωδομής του. Πρόκειται για ένα απλό ορθογώνιο κτίσμα (13,50×5,80 μ.) με πρόναο και σηκό. Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό αποτελούν οι ημικυκλικές απολήξεις των μακρινών τοίχων του, τόσο στην πρόσοψη όσο και στον πίσω τοίχο, που δημιουργούνται από την έντονη κύφωση των λίθων, σχηματίζοντας στις τέσσερις εξωτερικές γωνίες του κτηρίου ένα είδος παραστάδων ή ημικιώνων, όπως υποδηλώνουν

28. Maiuri 1916, 291-294.

ίχνη κατακόρυφων γλυφών (εικ. 14). Στη θέση του σώζεται το κατώφλι της εισόδου στο σηκό, με εντορμίες να διατηρούνται στο νότιο άκρο του.²⁹

Δυτική Κλιτύς Αγίου Φωκά

Το μονοπάτι από τον δυτικό οχυρωματικό περίβολο διακλαδίζεται και προς τα δυτικά με κατεύθυνση προς τη νεκρόπολη της Κυμισάλας. Κατά την πορεία του διέρχεται από τρία σημεία, στα οποία είναι εμφανείς παλαιότερες διανοίξεις και διακλαδώσεις διελεύσεων. Οι δύο βρίσκονται στη διαδρομή από το τείχος της δυτικής κλιτύς προς το αρχαίο λατομείο και η τρίτη λίγο πριν τη νεκρόπολη, στη θέση Σκαλί.

Λατομείο

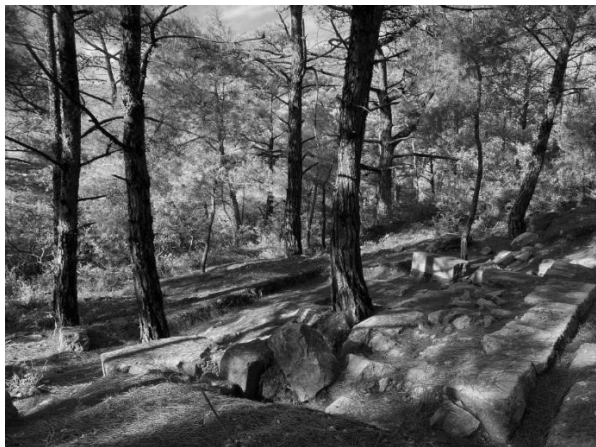
Στο μέσον περίπου της δυτικής πλαγιάς του λόφου του Αγίου Φωκά και καθοδόν προς την νεκρόπολη της Κυμισάλας, το μονοπάτι διέρχεται νοτιοδυτικά του λατομείου γκριζού ασβεστόλιθου (εικ. 15), το οποίο επεκτείνεται και στη βόρεια κλιτύ του λόφου. Πρόκειται για χώρο ο οποίος βρήκε αποτμημάτων και λατύπης από την επεξεργασία του λαρτίου λίθου, ενώ ιδιαίτερα έντονα είναι τα σημάδια της λατόμησης. Πρόκειται μάλλον για τον κύριο χώρο από τον οποίο εξήχθη το υλικό για την κατασκευή των οχυρώσεων και των κτισμάτων της ακρόπολης, καθώς και των επιταφίων μνημείων της νεκρόπολης.³⁰

Νεκρόπολη Κυμισάλας

Από το λατομείο το μονοπάτι κατηφορίζει προς τις δυτικές υπώρειες του λόφου του Αγίου Φωκά και τη νεκρόπολη της Κυμισάλας (εικ. 16). Η νεκρόπολη καλύπτει τους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά και ολόκληρη την ανατολική πλαγιά του απέναντι λόφου της Κυμισάλας, καθώς και τη μεταξύ τους στενή κοιλάδα, όπου έχει διανοιχθεί αντιπυρική ζώνη. Σε προέκταση

29. Για τον ναό αναλυτικότερα, βλ. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 72-74, εικ. 8-13· Stefanakis *et al.* 2015, 265· Stefanakis 2015, 53· Stefanakis 2017c, 11· Στεφανάκης 2017, 567-569· Stamati *et al.* 2022.

30. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 76· Stefanakis 2017c, 16· Στεφανάκης 2017, 569.

Εικ. 17. Κατάλοιπα ταφικού μνημείου, ΝΑ παρυφές νεκρόπολης Κυμισάλας (εικόνα Α.Ε.Κ.).

Εικ. 18. Ο Ακραμίτης και το λεκανοπέδιο της Κυμισάλας από τον Άγιο Φωκά (φωτό Βαγγέλης Χατζηκέλης)

της νεκρόπολης ανήκουν και οι τάφοι που είναι ορατοί στη βόρεια και βορειοδυτική πλαγιά του λόφου της Κυμισάλας, προς το λεκανοπέδιο του Βασιλικού. Για πρακτικούς λόγους της αρχαιολογικής έρευνας η νεκρόπολη της Κυμισάλας έχει χωριστεί σε τρεις τομείς έρευνας: τομέας I: δυτικοί πρόποδες λόφου Αγ. Φωκά· τομέας III: ανατολική κλιτύ λόφου Κυμισάλας· τομέας IV: βόρεια-βορειοδυτική κλιτύς λόφου Κυμισάλας (εικ. 1).

Οι τάφοι είναι κατά κύριο λόγο θαλαμοειδείς, λαξευμένοι στον φυσικό βράχο και έχουν προθάλαμο ή δρόμο με σκαλοπάτια και έναν ή σπανιότερα δύο ταφικούς θαλάμους. Διατάσσονται σε σειρές, κλιμακωτά στις πλαγιές των λόφων. Σώζονται αρκετά υπέργεια ταφικά μνημεία, άλλα λαξευμένα στον βράχο και άλλα κτιστά με ισοδομική τοιχοδομία, στα οποία εδράζονταν στήλες, βωμοί και ορθογώνια βάθρα, διακοσμημένα με κυμάτια. Ανάμεσά τους εντοπίζονται και επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών.³¹

Από το αρχαϊκό τμήμα της κεντρικής νεκρόπολης προέρχεται η περίφημη στήλη της Κυμισάλας, ένα μοναδικό μέχρι σήμερα επιτύμβιο σήμα από ασβεστόλιθο, που σώζεται σε ύψος 83 εκ.,³²

ενώ στον ίδιο χώρο, πιθανότατα, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά και μια ιδιαίτερη κατηγορία κύλικων, του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ., που χάριν του όμορου σύγχρονου οικισμού των Σιδάνων, καταγράφηκαν στην Ιστορία της Τέχνης ως οι περίφημες κύλικες τύπου «Σιάννα».³³ Οι ανασκαφές στη νεκρόπολη έχουν αποδώσει πληθώρα ευρημάτων, κυρίως κεραμικής. Η έντονη ωστόσο αρχαιοκαπηλική, αλλά και τυχοδιωκτική αρχαιολογική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στον χώρο της κεντρικής νεκρόπολης, από τα μέσα κυρίως του 19ου αι. μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. μας έχει στερήσει τεράστιες ποσότητες αντικειμένων, που έχουν διοχετευτεί σε μουσεία του εξωτερικού και έχει καταστρέψει πολλές εκατοντάδες τάφων.³⁴

Κατά τον καθαρισμό του περιφερειακού δασικού δρόμου ΝΑ της νεκρόπολης διαπιστώθηκε η ύπαρξη σποραδικών και διάσπαρτων λαξευτών τάφων, κυρίως βόρεια-του δρόμου αλλά και στην κατωφέρεια νότια του, ένδειξη ότι η νεκρόπολη επεκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά. Στην ανατολική απόληξη του νότιου περιφερειακού δασικού δρόμου της νεκρόπολης, ερευνήθηκαν τα

31. Για τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, βλ. Maiuri 1916, 295-297· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 76-86· Stefanakis *et al.* 2015, 266-283· Stefanakis 2015, 55-60· Stefanakis 2017c, 14· Στεφανάκης 2017, 570-575· Πατσιαδά 2017.

32. Για τη στήλη της Κυμισάλας βλ. Maiuri 1916, 296-297· Στεφανάκης 2009, 98-101· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-

2011, 82, σημ. 131· Stefanakis 2015, 52· Πατσιαδά 2017, 38-39· Stefanakis 2019, 64.

33. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68.

34. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68· Stefanakis 2017b, 1-2· Manousaki 2017.

κατάλοιπα ταφικού μνημείου που είχε εντοπιστεί κατά την ερευνητική περίοδο 2018 σε απόσταση περίπου 200μ. ΝΑ του Τομέα Ι (εικ. 17).

Η ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Καθώς όλες οι παραπάνω, ορατές και άμεσα επισκέψιμες, αρχαιολογικές θέσεις του Δήμου των Κυμισσαλέων που διασυνδέθηκαν με το αρχαιολογικό μονοπάτι βρίσκονται εντός της προστατευόμενης περιοχής του δικτύου Natura 2000 «Ακραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος» (εικ. 18), παρέχεται μια μοναδική ευκαιρία αξιοποίησης του Πολιτιστικού και Περιβαλλοντικού Αποθέματος. Η ευρύτερη περιοχή, που καλύπτει μια έκταση πάνω από 170 χιλιάδες στρέμματα, έχει χαρακτηριστεί ως Διατηρητέο Μνημείο της Φύσης, λόγω του ιδιαίτερου γεωμορφολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει αφενός και αφετέρου διότι μέσα σε αυτήν την έκταση απαντούν πολλοί

τύποι οικοτόπων που έχουν ιδιαίτερη σημασία.³⁵

Αυτό το συγκριτικό πλεονέκτημα της περιοχής, σε συνδυασμό με την ανάδειξη των αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων, παρουσιάζει μια δυναμική που μπορεί εύκολα στο εγγύς μέλλον να οδηγήσει στη δημιουργία ενός αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου, το οποίο θα συνδυάζει την αρχαιολογική περιήγηση με τον φυσιολατρικό περίπατο και την οικολογία, διασώζοντας έτσι και αναδεικνύοντας, τόσο τις εξαιρετικής σημασίας αρχαιότητες, όσο και τους μοναδικούς οικοτόπους της περιοχής και οδηγώντας σε μια αειφορική και βιώσιμη ανάπτυξη την ημιορεινή περιοχή βόρεια του Ακραμίτη.³⁶

Με τη δημιουργία του αρχαιολογικού μονοπατιού, επισήμως και για πρώτη φορά αποδίδονται από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην τοπική κοινωνία οι πρώτες ολοκληρωμένες περιπατητικές διαδρομές και οι πρώτοι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί πυρήνες, με την ανάλογη αρχαιολογική σήμανση, απαραίτητες υποδομές για μια αειφορική ανάπτυξη της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργωτή, Θ. 2009. *Η αειφορική διαχείριση νησιωτικών περιοχών με πολιτισμικό και οικολογικό ενδιαφέρον. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Κυμισσάλας της Ρόδου*. Αδμοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Ρόδος, Παν/μιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, ΤΕΠΑΕΣ.
- Βεργωτή Θ., Π. Φώκιαλη, και Μ.Ι. Στεφανάκης. 2013. «Αναψυχή και εκπαίδευση στην Κυμισσάλα της νήσου Ρόδου», στο Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Αειφορικές Τοπικές Κοινωνίες: Πραγματικότητα ή Ουτοπία;* ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» ΤΕΠΑΕΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, 595-615.
- Βεργωτή, Θ. 2017. «Το φυσικό περιβάλλον της Κυμισσάλας», στο Stefanakis 2017a, 149-160.
- Κολοκυθάς, Δ., Μ.Ι. Στεφανάκης και Β. Παπαβασιλείου 2013. «Η μελέτη πεδίου στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη: εκπαιδευτική επίσκεψη στην Κυμισσάλα της Ρόδου», στο Καΐλα, Μ., Μόγιας, Α. και Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία στις αρχές του 21ου αιώνα: Προβλήματα και Προβληματισμοί σε Εποχές Κρίσης*. Αθήνα: Διάδραση, 397-419.
- Λερίου, Α. 2009. *Ιερά Οδός: Αναζητώντας το Ίχνο*, Αθήνα: Δήμος Αιγάλεω.

35. Κωδικός περιοχής NATURA 2000: GR 4210005. Βεργωτή 2009· Βεργωτή 2017, 152.

36. Βεργωτή 2009, 110-136· Στεφανάκης 2010· Στεφανάκης, Παπαβασιλείου και Κολοκυθάς 2011· Στεφανάκης, Κολοκυθάς και Παπαβασιλείου 2013· Κολοκυθάς, Στεφανάκης και Παπαβασιλείου 2013· Βεργωτή, Φώκιαλη και Στεφανάκης 2013· Εάνθης και Στεφανάκης 2016· Stefanakis 2017d· Xanthis and Stefanakis 2020.

- Μαλέας, Μ. 2020. *Ο πεζοπορικός τουρισμός ως εργαλείο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.
- Μπάρδας, Α.Κ. 2018. *Ανάδειξη πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από διαδρομές και μονοπάτια. Μελέτη περίπτωσης Μακρινίτσα Πηλίου*. Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης – Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.
- Εάνθης, Α. και Μ.Ι. Στεφανάκης. 2016. «Κυμισάλα, ένα εν δυνάμει αρχαιολογικό πάρκο στην κατεύθυνση της αιφύρου τουριστικής ανάπτυξης», *Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο Κόσμος. Μελέτες για την Ευρωπαϊκή και Διεθνή Πολιτική* 7, 39-55.
- Πατσιαδά, Β. 2017. «Η νεκρόπολη της Κυμισάλας. Παρατηρήσεις για την τυπολογία των τάφων και τη μορφή των επιτάφιων μνημείων», στο Stefanakis 2017α, 35-60.
- Στεφανάκης Μ.Ι. 2009. «Ο Αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων: πέντε χρόνια έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της ΚΒ' ΕΠΚΑ», *Δωδεκάνησος* 2, 93-116.
- Στεφανάκης Μ.Ι. 2010. «Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη», στο Μπεριάτος, Η. και Παπαγεωργίου, Μ. (επιμ.), *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στον 21ο Αιώνα: Ελλάδα - Μεσόγειος*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 685-702.
- Στεφανάκης Μ.Ι. 2017. «Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας (Ρόδος), 2006-2013», *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, Μιτυλήνη: ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑ Λέσβου, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής*, τ. Γ', 565-580.
- Στεφανάκης Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά. 2009-2011. «Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 63-134.
- Στεφανάκης Μ.Ι., Β. Παπαβασιλείου, και Δ. Κολοκυθάς. 2011. «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Φώκιαλη, Π., Ανδρεαδάκης, Ν. και Ξανθάκου, Γ. (επιμ.), *Διεργασίες Σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*, Αθήνα: Πεδίο, 87-108.
- Στεφανάκης Μ.Ι., Δ. Κολοκυθάς, και Β. Παπαβασιλείου. 2013. «Η προστατευόμενη περιοχή της Κυμισάλας της Ρόδου: Γνώσεις και στάσεις εκπαιδευτικών», στο Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Αειφορικές Τοπικές Κοινωνίες: Πραγματικότητα ή Ουτοπία; ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» ΤΕΠΑΕΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος*, 574-594.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. και Κ. Καλογερόπουλος 2021. «Ερευνώντας τον αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων. Δεκαπέντε χρόνια (2006-2020) αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην Κυμισάλα της Ρόδου», *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 2, Ρόδος, 25-38.
- ΦΕΚ Β' 206/30.01.2017: «Καθορισμός τεχνικών προδιαγραφών χάραξης, σήμανσης, διάνοιξης και συντήρησης των ορειβατικών-πεζοπορικών μονοπατιών».

- Ashmore, W. 2004. "Ancient Maya Landscapes", στο Ch.W. Golden and G. Borgstede (eds), *Continuities and Changes in Maya Archaeology: Perspectives at the Millennium*, London: Routledge, 97-112.
- Aston, M., and T. Rowley 1974. *Landscape Archaeology*. Newton Abbot, Devon: David & Charles.
- Biliotti, E. and L'abbé Cottret. 1881. *L'île de Rhodes/Rόδος*, (μτφ. Μ. Μαλλιαράκη και Σ. Καραβοκυρού), τ. Β'. Ρόδος.
- Chevalier, R. 1976. *Roman Roads*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Conolly, J., and M. Lake 2006. "Routes: Networks, Cost Paths and Hydrology", in *Geographical Information Systems in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 234-262.
- Darling, J.A., Ravesloot, J.C., Waters, M.R. 2004. "Village Drift and Riverine Settlement: Modeling Akimel O'odham Land Use", *American Anthropologist* 106(2), 282-295.
- De Marrais, E., Castillo, L.J., and T. Earle, 1996. "Ideology, Materialization, and Power Strategies", *Current Anthropology* 37(1), 15-32.
- Grove, D.C., and S.D. Gillespie, 1992. "Ideology and Evolution at the Pre-State Level: Formative Period Mesoamerica", in *Ideology and Pre-Columbian Civilizations*, edited by A.A. Demarest and G.W. Conrad (15-36), Santa Fe: School of American Research Press.
- Inglieri, R.U. 1936. *Carta archeologica dell' isola di Rodi*. Florence: R. Istituto Geografico Militare.
- Kaimaris, D., Georgoula, O., Karadedos, G., and P. Patias, 2009. "Aerial and Remote Sensing Archaeology in Eastern Macedonia, Greece", in *22nd CIPA Symposium, October 11-15, 2009, Kyoto, Japan*.

[Μ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Δ. ΣΟΥΡΑΣΗ, Κ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. ΓΛΥΜΗΣ, Ε. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ]

- Kelly, R.L. 1992. "Mobility/Sedentism: Concepts, Archaeological Measures, and Effects", *Annual Review of Anthropology*, 21, 43-66.
- Maiuri, A. 1916. "Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi", *ASAtene* 2, 285-298.
- Maiuri, A. 1928. "Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell' Acramiti", *CIRh* 1, 83-84.
- Manousaki, E. 2017. "The phenomenon of illegal excavations and looting of cultural resources from the area of Kymissala", στο Stefanakis 2017a, 111-118.
- Pernier, L., 1914. "Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi", *BdA* 8, 236-242.
- Staccioli, R.A. 2004. *The Roads of the Romans*. Los Angeles, CA: Getty.
- Stamati, Z., M.I. Stefanakis, G. Kontogianni, A. Georgopoulos 2022. "Virtual Reconstruction of the Temple on the Acropolis of Kymissala in Rhodes", in *Bridging Digital Approaches and Legacy in Archaeology*, Digital 2, 296-319. <https://doi.org/10.3390/digital2020017>.
- Stefanakis, M.I. (υπό έκδοση): "Investigating land and sea routes, at the territory of the ancient Deme of Kymissaleis, Rhodes", *Proceedings of the Conference "The Archaeologies of Roads", The University of Florence 7-8 November 2019*, Advances in Archaeological Practice, The University of North Dakota.
- Stefanakis, M.I. 2015. "The Kymissala (Rhodes, Greece) Archaeological Research Project", *Archeologia* 66, 47-63.
- Stefanakis, M.I. (ed.) 2017a. *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archaeopress.
- Stefanakis, M.I. 2017b. "Kymissala: two centuries of exploration and research", στο Stefanakis 2017a, 1-8.
- Stefanakis, M.I. 2017c. "Kymissaleis: Archaeology and landscape of an ancient Deme in the rhodian countryside", στο Stefanakis 2017a, 9-34.
- Stefanakis, M.I. 2017d. "Planning for the future: the multidimensional importance for promoting Kymissala", στο Stefanakis 2017a, 161-170.
- Stefanakis, M.I. 2019. "Evidence and some speculations on Bronze Age presence at the wider area of Kymissala, Rhodes", *ASAI* 97, 58-71.
- Stefanakis, M.I., K. Kalogeropoulos, A. Georgopoulos and Ch. Bourbou. 2015. "The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi-disciplinary experimental research and theoretical issues", in D. Haggis and C.M. Antonaccio (eds), *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 259-314.
- Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg.
- Tilley, C. 2004. *The Materiality of Stone: Explorations in Landscape Phenomenology*, Oxford: Berg.
- Tryon, C., Pobiner, B., and Kauffman, R. 2010. "Archaeology and Human Evolution", *Evo Edu Outreach* 3, 377-386.
- Upton, D. 1990. "Imagining the Early Virginia Landscape", in W.M. Kelso and R. Most (eds), *Earth Patterns: Essays in Landscape Archaeology*, Charlottesville, VA: University Press of Virginia, 71-88.
- Urry, J. 2000. *Sociology beyond Societies. Mobilities for the Twenty-first Century*, London: Routledge.
- Verhagen, P., L. Nuninger, M.R. Groenhuijzen, 2019. "Modelling of Pathways and Movement Networks in Archaeology: An Overview of Current Approaches", in Verhagen, P., J. Joyce, M.R. Groenhuijzen, *Finding the Limits of the Limes. Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, Springer, 217-249.
- Vermeulen, Frank, and Mark Antrop, (eds) 2001. "Ancient Lines in the Landscape: A Geo-archaeological Study of Protohistoric and Roman Roads and Field Systems in Northwestern Gaul", *Bulletin antieke beschaving, supplement 7*, Leuven: Beschaving, Peeters.
- Weiner, J.F. 1991. *The Empty Place: Poetry, Space, and Being among the Foi of Papua New Guinea*. Bloomington: Indiana University Press.
- Xanthis, A. and M.I. Stefanakis 2020. "The protected area of Kymissala and the contribution of the Department of Mediterranean Studies (University of the Aegean) towards its sustainable touristic development", *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 1, 199-215.